

ΠΑΙΔΙΚΗ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Γκονέλα Ελένη
Σχολική Σύμβουλος 17^{ης} Περιφέρειας
Ειδικής Αγωγής Ν. Αιγαίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το φαινόμενο της επιθετικότητας είναι τόσο παλιό, όσο και κόσμος μας. Αρχισε ίσως από την αδελφοκτονία του Κάιν και συνεχίζεται. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι ο άνθρωπος είναι πλάσμα επιθετικό.

Είναι δύσκολο, να γράψει κανείς για την ανθρώπινη επιθετικότητα, γιατί ο όρος αυτός χρησιμοποιείται με πολλές διαφορετικές έννοιες. Η λέξη «επιθετικότητα» είναι μια από αυτές, που ο καθένας γνωρίζει, μα είναι δύσκολο να τις ορίσει. Καλύπτει μια πολύ ευρεία κλίμακα ανθρώπινης συμπεριφοράς (Ντυλέρ, Σ. 1989). Μια από τις δυσκολίες είναι πως δεν υπάρχει διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις διάφορες μορφές της.

Αν και η έννοια της επιθετικότητας παρουσιάζει πολυπλοκότητα, πολλοί αποπειράθηκαν να δώσουν κάποιον ορισμό. Οι γνώμες και οι απόψεις τους είναι ποικίλες.

Ο Stop A. (1979) ορίζει ότι: «επιθετικότητα είναι η απόκριση που ακολουθεί τη ματαίωση της επιθυμίας ή μια πράξη που ο στόχος της απόκρισής της είναι η πρόκληση βλάβης σ' έναν οργανισμό (ή υποκατάστατο του οργανισμού)».

Κατά τον Dollard, με τον όρο επιθετικότητα χαρακτηρίζεται «κάθε συμπεριφορά της οποίας τελικός σκοπός είναι ο τραυματισμός του προσώπου, εναντίον του οποίου κατευθύνεται».

Ο Mitscherlich αναφέρει ότι: «η επιθετικότητα νοείται σαν μια ζωτική δύναμη, σαν έναν ορμικό εξοπλισμό, που παθαίνει στην κοινωνική πραγματικότητα τις πιο πολλαπλές μεταβολές».

Ο Drever, υποστηρίζει ότι: «η επιθετικότητα είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας εχθρικής συμπεριφοράς (π. χ. επίθεσης) , ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος μιας αντίθετης συμπεριφοράς ή ακόμα μιας λιγότερο ή περισσότερο εχθρικής διάθεσης εναντίον των συνανθρώπων».

Με τον όρο «επιθετικότητα», τόσο στην καθομιλουμένη, όσο και στην επιστημονική γλώσσα, εννοεί κανείς την εχθρική συμπεριφορά και συγκεκριμένα την τάση που έχουν τα άτομα, να επιτίθενται με λόγια ή με πράξεις στον ίδιο τους τον εαυτό ή εναντίον άλλων ατόμων, που συνήθως έγιναν αιτία να γίνουν αυτά «επιθετικά» (Βαουϊδάσκης, 1987).

Στο χώρο της ψυχολογίας, οι όροι επιθετικότητα, επίθεση και επιθετική συμπεριφορά δεν δηλώνουν παρόμοιες καταστάσεις ή ψυχικές διαθέσεις καθεμιά από αυτές, δεν είναι μονοσήμαντη (Μπεζέ, 1998).

Με τον όρο επιθετικότητα προσδιορίζουμε τη **διαρκή** διάθεση του ατόμου, να εμπλακεί σε πραγματικές ή φαντασιωτικές επιθετικές διαγωγές. Αυτή η επιθετικότητα μπορεί να είναι κακοήθης,

καταστροφική αλλά και μπορεί να είναι και καλοήθης, όπου η μαχητικότητα του ατόμου εκφράζεται με την άμιλλα και τη δημιουργικότητα (Moser, 1987).

Σχετικά με την επίθεση, δεν υπάρχει κοινή αποδοχή. Η συμπεριφορική άποψη θεωρεί ως επίθεση κάθε συμπεριφορά που τραυματίζει η προκαλεί βλάβη στον άλλο. Κατά τη γνωστική άποψη, μια συμπεριφορά νοείται ως επίθεση, μόνο αν είναι ταυτόχρονα εκούσια, και παραβιάζει έναν κανόνα που διέπει την κατάσταση μέσα στην οποία εκδηλώνεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά.

Όσον αφορά την επιθετική συμπεριφορά, ο προσδιορισμός της προέρχεται κυρίως από την ηθολογία και καλύπτει όλες τις ευέλικτες ή στερεότυπες διαγωγές αποφυγής ή απειλής. Μέσω αυτών των συμπεριφορών προσδιορίζεται ένας προσωπικός χώρος, στο έσω του οποίου δεν γίνεται ανεκτή η διείσδυση κάποιου άλλου.

Οι τρεις αυτές έννοιες χρησιμεύουν στην ψυχολογία για την κατανόηση και ερμηνεία ψυχικών καταστάσεων και ανθρώπινων εκδηλώσεων.

Η επιθετικότητα είναι φαινόμενο της κοινωνικής συμβίωσης. Σαν συμπεριφορά, δεν εμφανίζεται άμεσα και εμφανώς σ' όλες τις περιπτώσεις. Πολλές φορές είναι καλλυμένη και εμφανίζεται «με το γάντι» ή με το «σύμπλεγμα της αγγελικότητας»*. Άλλες φορές πάλι μπορεί να είναι θετική, δηλαδή επιτρεπτή πολιτισμικά ή αρνητική δηλαδή ανεπίτρεπτη πολιτισμικά (Νέστορας, 1992).

Η επιθετικότητα μπορεί να αποκτιέται εύκολα, εξαιτίας της βιολογικής μας κληρονομιάς, αλλά τα γεγονότα που μας καθιστούν επιθετικούς, φαίνονται να προέρχονται κυρίως από την εμπειρία, τη μάθηση και την ανάλογη νευροψυχολογική μας οργάνωση (Καραπέτσας, 1992).

1. Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η συναισθηματική ζωή του παιδιού επηρεάζει κατά μεγάλο μέρος τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Από την ομαλή ή μη εξέλιξη της καθορίζεται η όλη πορεία της ζωής του.

Από τη στιγμή της γέννησης κάθε βρέφος γίνεται μια ξεχωριστή οντότητα, με μια δική του ατομική ζωή και όλη η υπόλοιπη ζωή του θα είναι μια αυξανόμενη επιβεβαίωση της μοναδικότητάς του (Stor, 1979). Η συμπεριφορά του δεν είναι τίποτα άλλο, παρά μόνο μια εναλλαγή ανάμεσα στην εξερεύνηση και την εξάρτηση. Η εξάρτηση και η επιθετικότητα όμως, έχουν μια στενή και αμοιβαία σχέση.

Η επιθετικότητα αποτελεί ένα είδος συναισθηματικής αντίδρασης του ατόμου, μια μορφή έντονης συναισθηματικής συμπεριφοράς και εμφανίζεται προς το τέλος του πρώτου έτους της ζωής του βρέφους, ως μια διαφοροποίηση των συναισθημάτων του θυμού και της οργής που κάνουν αισθητή την έκφραση τους στον έκτο από τη γέννηση του μήνα (Ευαγγελοπούλου – Βαμβακερού, 1998).

Με τον όρο «**παιδική επιθετικότητα**» νοούμε την εχθρική διάθεση του παιδιού που θέλει να προκαλέσει ζημιά σε άλλα, όταν υπάρχει πρόθεση, όχι όταν η ζημιά προκαλείται χωρίς τη θέληση του.

Η παιδική επιθετικότητα είναι ένα μεγάλο πρόβλημα που τα τελευταία χρόνια αυξάνεται αλματωδώς και με διάφορες μορφές. Σαν πρόβλημα αγγίζει κυρίως γονείς, εκπαιδευτικούς αλλά και κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο.

* Έτσι χαρακτηρίζεται η συμπεριφορά μερικών επιθετικών ατόμων η ενόχων, που κάτω από ένα αγγελικό χαμόγελο και σε μια τέλεια συμπεριφορά, κρύβουν άγρια ένστικτα, τα οποία όμως τα απωθούν για λόγους κοινωνικούς αλλά και από κάποιους σκοπούς ορμώμενοι και αλίμονο σ' όποιον βρεθεί μπροστά στο ξέσπασμά τους. 2

Για την Ψυχολογία - γενικά η επιθετικότητα – είναι ένα ζήτημα πολύ σκοτεινό, γιατί και η σημασία της έχει πολλές χρήσεις, αλλά και η προέλευσή της είναι ακόμα μη ξεκαθαρισμένη. Σχετικά με την παιδική επιθετικότητα τίθεται το ερώτημα αν είναι:

α) εγγενής, δηλαδή βιολογικό φαινόμενο, αποτέλεσμα ενδογενών παραγόντων, κληρονομημένο ένστικτο, ορμή, σύμφωνα με τους ψυχαναλυτές: ψυχαναλυτική θεωρία (Freud) – εθολογική θεωρία (Lorenz) – Βιοχημικές θεωρίες (σωματοτυπική προσέγγιση) – Ψυχολογία του βαθμούς (Alder) ή

β) επίκτητη, δηλαδή αποτέλεσμα εξωγενών παραγόντων, περιβαλλοντικών επιδράσεων και βιωμάτων του ατόμου, όπως υποστηρίζουν οι συμπεριφοριστές: θεωρία της αποστέρησης ή ματαιώσης (Dollard – Miller). – θεωρία μάθησης με υποκατάσταση- θεωρία της κοινωνικής μάθησης (Badura).

Η ανθρωπολογική άποψη (Frown, Kaiser, Maslow...) δε δέχεται τις παραπάνω απόψεις, γιατί παραγνωρίζουν τον άνθρωπο σαν ολότητα και σαν ον με ελεύθερη βούληση.

Οι θεωρίες και οι ερευνητικές διαπιστώσεις, συνοψίζονται ως εξής:

1. Η επιθετικότητα ως ορμή ή ως ένστικτο (θεωρείται ως κληρονομούμενη, έμφυτη ορμή).
2. Η επιθετικότητα ως αντίδραση σε αποστέρηση (η αποστέρηση προκαλεί αντιδράσεις, μία εκ των οποίων είναι η πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς).
3. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα μάθησης μέσω μίμησης (τα παιδιά μιμούνται επιθετικές συμπεριφορές που τα εντυπωσιάζουν), (Παπαδόπουλος Ν. , 1992).

Καμιά όμως, δεν μπορεί να δώσει οριστικές λύσεις στο πρόβλημα της επιθετικότητας.

Η εξέλιξη της επιθετικότητας είναι από τις πιο σπουδαίες μεταβλητές στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου και εξαρτάται κατά πολύ από τις εμπειρίες που έχει το παιδί στην τρυφερή ηλικία.

Η επιθετική πράξη είναι περισσότερο αποτέλεσμα, αφενός αντίδρασης του ατόμου σε ματαιώσεις, παρεμποδίσεις και αρνητικές επιδράσεις ή συνθήκες του περιβάλλοντος και αφετέρου αποτέλεσμα διαφόρων μορφών μάθησης.

Ερευνητές υποστηρίζουν, ότι η παιδική επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα παρεμπόδισης κάποιας εμπρόθετης ενέργειας (Polland & Miller), ότι είναι μια συντελεστική αντίδραση για την επίτευξη κάποιας αναμενόμενης αμοιβής ή μαθαίνεται μέσω της ενίσχυσης και της μίμησης προτύπων (Badura & Walters), ότι οι επιθετικές ενέργειες των παιδιών είναι τελετουργικές, ένα συμβολικό «παιχνίδι» (Lorenz).

Γενικά οι ερευνητές δε θεωρούν δυνατή, τη διατύπωση ενός ικανοποιητικού ορισμού της παιδικής επιθετικότητας.

1.1 Αναπτυξιακά στάδια παιδικής επιθετικότητας

Η επιθετικότητα στην παιδική ηλικία χαρακτηρίζεται από αναπτυξιακά στάδια, τάσεις ή κριτήρια που παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα παιδιά. Όλα τα παιδιά, καθώς ωριμάζουν, παρουσιάζουν κάποια επιθετική συμπεριφορά.

Τα στάδια, σύμφωνα με τα οποία μπορούμε να θεωρήσουμε την επιθετικότητα υπερβολική, αντιπαραγωγική και ως εκ τούτου δυσλειτουργική, είναι:

- α) Η συχνότητα, η ένταση και η διάρκεια του φαινομένου.
- β) Ο βαθμός εχθρότητας, μίσους και εκδίκησης των ενεργειών του παιδιού.
- γ) Η δύναμη που έχει τα παιδιά να ελέγξει τον εαυτό του.

Σε σχετικές έρευνες για την παιδική επιθετικότητα (Coodenengh, Hartup) παρατηρήθηκαν οι παρακάτω αναπτυξιακές τάσεις:

- Η συχνότητα και η ένταση της επιθετικής συμπεριφοράς μειώνεται σημαντικά με την πάροδο της ηλικίας.
- Τα αγόρια παρουσιάζουν μεγαλύτερη επιθετικότητα από τα κορίτσια, όσο δε περνά η ηλικία, η επιθετικότητα αυτή γίνεται μεγαλύτερη. Πιθανά αίτια είναι η διαφορετική αναλογία της ανδρογόνου ορμόνης και κοινωνικοί λόγοι, όπως ο διαφορετικός τρόπος ανατροφής των δύο φύλων.
- Με την πάροδο της ηλικίας η επιθετικότητα εκφράζεται και με άλλους διαφορετικούς τρόπους.
- Η επιθετικότητα συντελεστικής μορφής παρατηρείται κυρίως στα μικρότερα παιδιά. Στα μεγαλύτερα παρατηρείται η εχθρική επιθετικότητα.
- Η ένταση της επιθετικότητας και το ποσό (αριθμός) με την πάροδο του χρόνου στα αγόρια παραμένει σταθερή, πράγμα που δεν συμβαίνει με τα κορίτσια.
- Αίτια του περιβάλλοντος που δημιουργούν επιθετικές ενέργειες είναι:
 1. Συγκρούσεις για θέματα καθημερινής φροντίδας (20%)
 2. Συγκρούσεις για απαγορευτικές εντολές γονέων (20%)
 3. Προβλήματα διαπροσωπικών σχέσεων (30%)

Τα ποσοστά όμως αυτά διαφοροποιούνται με την πάροδο της ηλικίας και αναλόγως αυξομειώνονται.

Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς

Οι κυριότερες μορφές (είδη) της επιθετικότητας είναι οι εξής:

α) άμεση – έμμεση β) εχθρική (εκδικητική) – συντελεστική γ) φυσική (σωματική) – λεκτική δ) έκδηλη – καλυμμένη (λανθάνουσα) ε) εξωστρεφής – ενδοστρεφής στ) θετική – αρνητική, που εκδηλώνονται ως εξής:

1. Εκρήξεις οργής Συμβαίνουν μετά από εκνευρισμό και το παιδί στρέφεται έξαλλο κατά του εαυτού του.
2. Συναισθήματα μίσους Περιέχει πάντα ένα στοιχείο εκδίκησης, μετά από απόρριψη ή ματαίωση.
3. Παρανοϊκή εχθρότητα Το παιδί με παρανοϊκές τάσεις χρησιμοποιεί την προβολή σε πολύ μεγάλο βαθμό και πιστεύει ότι οι άλλοι είναι εχθρικοί απέναντί του.
4. Πειράγματα και ψευτοπαλικαρισμοί Είναι συνήθως μια μορφή λεκτικής επιθετικότητας, μια ψυχολογική βιαιοπραγία, παρά σωματική.
5. «Άσχημη γλώσσα» Είναι μια μορφή λεκτικής βίας στην οποία δεν πρέπει να δίνεται καμιά απολύτως σημασία από τους άλλους.
6. Θεατρική μονοπώληση της προσοχής των άλλων Είναι αρκετά συνηθισμένες οι προσπάθειες αυτές του παιδιού προς την αυτονομία να παίρνουν τη μορφή της θορυβώδους ορμητικότητας του αρνητισμού και της επιδειξιμανίας.

7. Εχθρότητα σε ομάδες Συμμαθητές και ομήλικοι.

Ανάμεσα στις διάφορες μορφές δεν υπάρχει καθαρή διαχωριστική γραμμή.

Παράγοντες εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς

- Προηγούμενη επιθετική συμπεριφορά
- Σεξουαλική κακοποίηση
- Αποστέρηση τροφής, ιατρικής φροντίδας
- Συναισθηματική παραμέληση
- Σωματική βία
- Υπερβολικά αυστηροί γονείς ή πολύ παραχωρητικοί
- Χαμηλή αυτοεκτίμηση
- Κληρονομικοί παράγοντες
- Έκθεση σε σκηνές βίας
- Χρήση ναρκωτικών, αλκοόλ
- Ύπαρξη όπλων στο σπίτι
- Συνδυασμός διάφορων στρεσογόνων κοινωνικο – οικονομικών συνθηκών
- Εγκεφαλική βλάβη
- Υπερβολική αυταρχικότητα από το δάσκαλο
- Δυσκολίες μαθησιακής διαδικασίας

Σημάδια πιθανής εκδήλωσης επιθετικότητας

- Έντονος Θυμός
- Απώλεια συχνά συναισθηματικού ελέγχου
- Ανεξέλεγκτη παρορμητικότητα
- Απογοήτευση με το παραμικρό
- Ανυπακοή
- Απάθεια
- Αντιδραστική και προκλητική συμπεριφορά
- Διαταραχή μάθησης
- Προσπάθεια να μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον των άλλων.

1.3 Το επιθετικό παιδί

Η επιθετικότητα και η αντιδραστική συμπεριφορά των παιδιών, αποτελούν το 1/3 των προβλημάτων συμπεριφοράς που αντιμετωπίζουν σήμερα οι ψυχολόγοι (Ollendick – Hersen, 1983).

Τα παιδιά που χαρακτηρίζονται ως επιθετικά είναι συνήθως ανυπάκουα, αρνητικά, δείχνουν απάθεια και παρουσιάζουν αντιδραστική και προκλητική συμπεριφορά προς τα μέλη της οικογένειάς τους, το διδακτικό προσωπικό του σχολείου, τους ομήλικους τους αλλά και στον εαυτό τους, γιατί η

συμπεριφορά αυτή δεν τους δίνει τη δυνατότητα να μάθουν κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές, οι οποίες θα αποτελέσουν αργότερα τη βάση για την ομαλή ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο (Τριλίβα, 1992).

Η επιθετικότητα μπορεί να αρχίζει από μια κακόβουλη κριτική και λεκτική υποτίμηση του ατόμου που έχει γίνει στόχος του επιθετικού παιδιού, να εκδηλώνεται ως ανυπακοή, χαμηλή επίδοση στα μαθήματα και να φτάνει ως τις γροθιές και τα ματώματα (Γιαννικόπουλος, 1984).

Τα επιθετικά παιδιά που σε πολλές περιπτώσεις είναι τα ίδια γεμάτα άγχος και απογοητεύσεις – κάνουν τελικά με την επιθετική συμπεριφορά ζημιά στον ίδιο τον εαυτό τους. Η δυστυχία που τα κάνει επιθετικά, βαραίνει ακόμα περισσότερο, όταν εξαιτίας της επιθετικής τους συμπεριφοράς, τα άλλα παιδιά δεν θέλουν να τα συναναστρέφονται και τα αποφεύγουν (Herbert, 1989).

Η επιθετικότητα στα παιδιά θεωρείται ένα φυσιολογικό μέρος της διαδικασίας της κοινωνικοποίησής τους. Αυτό πρέπει να συνειδητοποιήσουν εκπαιδευτικοί και γονείς, ώστε να μπορέσουν να προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια στα παιδιά.

Η φυσιολογική επιθετικότητα είναι κάτι διαφορετικό από την ψυχοπαθολογική επιθετικότητα, η οποία πιθανόν να είναι αποτέλεσμα κάποιων ψυχοπαθολογικών διαταραχών. Άρα, πρέπει να ξεχωρίζουμε τη μια από την άλλη (Γσακιράκης, 2004).

Η παιδική επιθετική συμπεριφορά εκφράζεται με διάφορους τρόπους και όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο. Έχει σχέση με την ηλικία, το γνωστικό στάδιο ανάπτυξης του παιδιού και το κοινωνικό – οικονομικό περιβάλλον προέλευσής του (Γκονέλα, 2004).

Γενικά η επιθετικότητα χρησιμοποιείται με σκοπό να «πονέσει» τον άλλο σωματικά ή ψυχολογικά. Η σωματική βία (χτυπήματα, κλοτσιές, σπρωξίματα, χρήση όπλων), η προφορική βία (φωνές, ουρλιαχτά, βρισιές, άσχημοι χαρακτηρισμοί) η ψυχολογική βία (απειλές, άσκηση υπερβολικής πίεσης), η καταστροφική συμπεριφορά (πέταγμα ή σπάσιμο αντικειμένων, χτυπήματα στις πόρτες), η παθητική επιθετικότητα (ειρωνική ομιλία με ανταπόκριση στα λεγόμενα του άλλου), είναι είδη έκφρασης της παιδικής και όχι μόνο επιθετικότητας (Γσακιράκης, 2004).

1.4 Αίτια παιδικής επιθετικότητας.

Οι λόγοι και οι παράγοντες που προκαλούν έκρυθμες καταστάσεις, επιθετικότητα και βίαιη συμπεριφορά δεν είναι ανεξάρτητοι από το περιβάλλον και από τον κοινωνικό περίγυρο των παιδιών. Έτσι, η επιθετική και βίαιη συμπεριφορά μπορεί να είναι:

α) Αποτέλεσμα συγκεκριμένης κουλτούρας και επιπέδου πολιτισμικής ανάπτυξης.

Πρόκειται για παραδοχές που θεωρούνται αυτονόητοι άξονες και επηρεάζουν περισσότερο το ασυνείδητο παρά τη συνείδηση μας (Αστέρη, 2003). Συγκεκριμένα: προκαταλήψεις, αδιαφορία και μηδενισμός των συγκρούσεων.

β) Κυρίαρχος τρόπος αντιμετώπισης των συγκρούσεων

Οι συγκρούσεις είναι μέρος της ζωής μας. Η αντιμετώπισή τους με τη διαδικασία επίλυσης προβλημάτων προσφέρει μια εναλλακτική αποτελεσματική παρέμβαση στις παραδοσιακές

αυταρχικές μεθόδους (τιμωρίες, αποβολές κ.α.) και προσφέρει ευκαιρίες συμμετοχής και προσαρμογής σε θετικές συμπεριφορές, προκαλώντας έτσι αλλαγές στις στάσεις και συμπεριφορές των παιδιών με μακροχρόνιες θετικές συνέπειες.

γ) Σύμπτωμα μαθησιακών δυσκολιών (Μ.Δ.)

Κάποιοι μαθητές με Μ.Δ. γεύονται την εμπειρία της αποτυχίας, ματαιώσης και απόρριψης. Νιώθουν, ότι δεν έχουν τις ικανότητες των άλλων και δεν μπορούν να ανταποκριθούν, ούτε να συμβαδίσουν με τους υπόλοιπους στη γνωστική διαδικασία. Αποκτούν λοιπόν αρνητικά κίνητρα επίδοσης, τα οποία επιφέρουν ψυχικές συγκρούσεις, έλλειψη ικανότητας συγκέντρωσης προσοχής, αδιαφορία και φόβο για το σχολείο και επιθετικότητα. Εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη παρατήρηση και προσοχή από γονείς και εκπαιδευτικούς, αν υπάρχει σοβαρή συχνότητα του φαινομένου, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αυτοκαταστροφικά αποτελέσματα.

Η παιδική επιθετικότητα έχει πολλά αίτια. Μερικά από τα κύρια αίτια πρόκλησης της επιθετικότητας στο παιδί είναι:

- Οι διάφορες συγκρούσεις του με τους γονείς, εκπαιδευτικούς και ομηλικούς.
- Η παρεμπόδιση ικανοποίησης διαφόρων επιθυμιών και προσδοκιών του και οι ματαιώσεις.
- Η αυταρχική συμπεριφορά γονέων και εκπαιδευτικών
- Τα αυταρχικά ή επιθετικά πρότυπα των ΜΜΕ
- Οι υπερβολικές φιλοδοξίες των γονέων, ο ανταγωνισμός στο σχολείο και οι διαπροσωπικές σχέσεις.
- Η κατάσταση συναισθηματικής απόγνωσης που μπορεί να προκαλέσει συναισθηματική απόγνωση, με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί επιθετικότητα.

Η επιθετικότητα όμως δεν είναι πάντα κακή στη φύση της και καταστρεπτική. Κάθε προσπάθεια που κάνει το παιδί με σκοπό να απελευθερώσει τον εαυτό του από την εξάρτηση των γονέων του, αποτελεί μία έκφραση υγιούς και επιθυμητής επιθετικότητας. Έχει όμως και άλλο πρόσωπο, εχθρικό και καταστρεπτικό συγχρόνως, άκρως ενοχλητικό. Κρίνεται αναγκαίο ο περιορισμός ή η σωστή κατεύθυνση της επιθετικής συμπεριφοράς, ώστε να επιτευχθεί η ομαλή κοινωνικοποίηση του παιδιού. (Atkin, 1979).

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΑΘΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

Σύμφωνα με την κοινωνική μάθηση –όπως μελετήθηκε από τον Bandura και τους συνεργάτες του – το άτομο αποκτά νέα συμπεριφορά άλλων ανθρώπων ή προτύπων και τις συνέπειες των πράξεων τους (Καλαντζή – Azizi, 1985).

Από την επιθετική συμπεριφορά των ώριμων προτύπων τα παιδιά μαθαίνουν να είναι επιθετικά, χωρίς να χρειάζεται να συντρέχουν άλλοι ευνοϊκοί όροι για την ταύτιση και τη μάθηση. Κατά τον Lorenz η επιθετικότητα των μεγάλων ενεργοποιεί την έμφυτη επιθετική ορμή του παιδιού, η οποία επιζητά ευκαιρίες για να εκδηλωθεί ελεύθερα (Καμάλης, 1984).

Αντίθετα ο L. Berkowitz (1973) δέχεται ότι η επιθετική συμπεριφορά οφείλεται στη μάθηση και την αγωγή. Είναι λοιπόν εμφανές, ότι τα παιδιά που βλέπουν και ζουν την επιθετική συμπεριφορά μέσα στην οικογένεια, τη μεταφέρουν και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Αποτελέσματα ερευνών (Bandura, Γεωργιάς κλπ) έδειξαν ότι η απλή παρατήρηση της επιθετικότητας άσχετα από τη σχέση με το πρότυπο, αρκεί, για να προκαλέσει μιμητική επιθετικότητα στα παιδιά.

Άλλη έρευνα έδειξε, ότι το παιδί μιμείται τη συμπεριφορά του πιο ισχυρού γονέα. Παρατηρεί τη συμπεριφορά του γονέα και μιμείται αυτήν την ίδια συμπεριφορά (Γεωργιάς, 1986).

2.1. Παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη παιδικής επιθετικότητας

(οικογένεια – σχολείο – κοινωνικές ομάδες- ΜΜΕ)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Οι σχέσεις: Γονείς προς παιδιά – Παιδιά προς γονείς – Μεταξύ συζύγων – Ανάμεσα στα αδέρφια, είναι αμφίδρομες, αναπτύσσονται στα μέλη της ίδιας οικογένειας κάτω από κοινωνικό – ψυχολογικές, κοινωνικό – οικονομικές, πολιτισμικές συνθήκες και δημιουργούν επιθετικότητα.

α) Γονείς προς παιδιά

Η οικογενειακή βία δημιουργεί ατμόσφαιρα φόβου, καθώς και ψυχολογικό – συναισθηματικές βλάβες στα παιδιά που υπήρξαν μάρτυρες ή θύματα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, πολλά από τα παιδιά αυτά να έχουν επιθετική συμπεριφορά, να είναι φοβισμένα και συνεσταλμένα ή να γίνουν ανήσυχα και να έχουν προβλήματα ύπνου, προβλήματα στο σχολείο και δυσκολίες στη δημιουργία σχέσεων και φιλιών (Γαλάνης, 1999).

Παράγοντες που επηρεάζουν τις σχέσεις των μελών της οικογένειας είναι:

- Η ενδοοικογενειακή βία
- Η μη καθοδήγηση και επιτήρηση των παιδιών
- Το μέγεθος της κατοικίας
- Η πολυμελής οικογένεια
- Το φτωχό οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο
- Η έλλειψη στοργής και αγάπης
- Η έλλειψη χρόνου και διάθεσης για συμμετοχή στα προβλήματα των παιδιών
- Η απότομη και επιθετική συμπεριφορά για το «καλό» των παιδιών
- Το «γονεϊκό δικαίωμα», «το καθήκον», « η υποχρέωση» να ταυτιστούν τα παιδιά με τους γονείς
- Οι αυστηρές τιμωρίες
- Η μεγάλη ανεκτικότητα των γονέων στις επιθετικές ενέργειες του παιδιού.
- Η ανεργία των γονέων

β) Παιδιά προς γονείς

Η αντίθετη κατεύθυνση εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς, δηλαδή από τα παιδιά προς τους γονείς δεν είναι σπάνια και έχει πολλά και ποικίλα αίτια. Η ίδια η επιθετική συμπεριφορά των

γονέων, η συνεχής προσπάθεια τους για κηδεμονία και εξάρτηση, καθώς και η ενοχλητική ανάμειξη στις υποθέσεις και την προσωπική ζωή των παιδιών (σχολική επίδοση κ.α.) μπορούν να προκαλέσουν επιθετικότητα εναντίον τους. Οι χωροχρονικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των νέων και των γονέων τους δημιουργούν ένα μεγάλο πολλές φορές κενό, διαπροσωπικής, πολιτιστικής και ιδεολογικής επικοινωνίας (Βουϊδάσκης, 1999). Εδώ, μπορεί να γίνει λόγος για ένα πολιτισμικό χάσμα, για το χάσμα των γενεών. Αυτό το χάσμα οδηγεί στη σύγκρουση των γενεών και στην εκδήλωση της επιθετικότητας των γονέων προς τα παιδιά και των παιδιών προς τους γονείς.

γ) Μεταξύ των συζύγων

Επιθετική συμπεριφορά ανάμεσα στους συζύγους αναπτύσσεται μέσα από την προσπάθεια της επιβολής του ενός πάνω στον άλλο. Οι ισχυρές ακόμα παραδοσιακές οικογενειακές και κοινωνικές δομές, όπου ο ισχυρότερος (άνδρας) επιβάλλεται και ο ασθενέστερος (γυναίκα) καταπιέζεται, μπορεί να ανατραπούν και να έχουμε την αντίθετη, αμφίδρομη κατεύθυνση, κατά την οποία ο σύζυγος δέχεται την επιθετική συμπεριφορά της συζύγου.

Το αβάσταχτο και τεράστιο βάρος του τρίπτυχου της γυναικείας απασχόλησης: μητρότητα – νοικοκυριό- εξωοικιακή εργασία, καθώς και τα φεμινιστικά κινήματα και η χειραφέτηση της γυναίκας, μπορεί να είναι οι λόγοι λεκτικής αλλά και σωματικής επιθετικότητας μεταξύ των συζύγων.

δ) Ανάμεσα στα αδέρφια

Η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας, οι διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων μεταξύ τους και με τα παιδιά τους, η κοινωνική – οικονομική τους κατάσταση και προέλευση, είναι μερικές μεταβλητές που έχουν άμεση σχέση με το μέτρο εκδήλωσης ή όχι της επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των παιδιών.

Ο βασικός προβληματισμός με τα αδέρφια μέσα στην οικογένεια, είναι ο ανταγωνισμός για τη συμπάθεια και προτίμηση των γονέων, κάτι που δεν περνά χωρίς κρίση (König, 1974). Ο συνδυασμός ενός αυταρχικού στιλ αγωγής με τις διαπροσωπικές διενέξεις μεταξύ των παιδιών, κάνει τα μεγαλύτερα αδέρφια να εκδηλώνουν χωρίς δυσκολία την επιθετικότητά τους στα μικρότερα.

ΣΧΟΛΕΙΟ

Α) Δάσκαλος προς μαθητές

Ο εκπαιδευτικός πολλές φορές έρχεται αντιμέτωπος με μαθητές με διαφορετική κοινωνική προέλευση, αξίες και συμπεριφορές (Τσακιδάκης, 2004). Έργο του είναι να οργανώσει όλες τις διαδικασίες μάθησης και να καταστήσει σαφές στους μαθητές, ότι η ατομική «επίδοση» είναι και θα είναι στη μετασχολική τους ζωή σημαντική αξία για τους ίδιους και για το κοινωνικό σύνολο. Επιστρατεύει όλες τις δυνάμεις του για να τους αποσπάσει όσο γίνεται υψηλότερη επίδοση. Χαμηλή επίδοση κάποιων μαθητών, ακόμα και παρά τις φιλότιμες προσπάθειές του, μπορεί να παρεξηγηθεί από το δάσκαλο σαν περιφρόνηση προς το πρόσωπό του και όχι σαν αδυναμία των μαθητών. Η πικρία του δασκάλου μπορεί να εκδηλωθεί με επιθετική συμπεριφορά (ξεσπάσματα θυμού, λεκτική ή σωματική επιθετικότητα) εναντίον του μαθητή (Βουϊδάσκης, 1992). Όταν ο ρόλος του αμφισβητείται και

διαψεύδονται οι προσδοκίες του, γίνεται πολλές φορές επιθετικός. Επίσης, δάσκαλοι που μεγάλωσαν οι ίδιοι μ' ένα σχεδόν νομιμοποιημένο αυταρχικό στιλ αγωγής, δεν μπορούν να θεωρήσουν το μαθητή συνεργάτη και συνοδοιπόρο στη μαθησιακή διαδικασία και δεν δέχονται νεωτερισμούς και καινοτομίες στη σχολική πράξη, αμύνονται με επιθετικότητα υπερασπίζοντας τα δικά τους «κάστρα».

β) Μαθητές προς δάσκαλο

Πολλές φορές ο δάσκαλος δέχεται την αντιδραστική και επιθετική συμπεριφορά των μαθητών. Η αδυναμία ή και η άρνηση των μαθητών να πειθαρχήσουν στις σχολικές εντολές και να αποδεχθούν τη «σχολική κουλτούρα», η αξιολόγηση τους από το δάσκαλο με μοναδικό κριτήριο τη σχολική τους επίδοση, κατηγοριοποιώντας τους σε «καλούς» και «κακούς», αγνοώντας σχεδόν τη συνολική τους προσωπικότητα, η απονομή στερεοτύπων, όπως «τεμπέλης», «βλάκας» κ.α. προχωρώντας σε στιγματισμό και περιθωριοποίησή τους στη σχολική τάξη, προκαλούν την επιθετική τους αντίδραση προς το δάσκαλο – σαν φορέα της εξουσίας – συσπειρώνονται σε ομάδες και κινητοποιώντας τους μηχανισμούς άμυνας, επιδίδονται σε πράξεις απόκλισης και επιθετικότητας εναντίον του, νιώθοντας ικανοποίηση που καταφέρνουν να μειώσουν το κύρος του στη τάξη και να τον εκνευρίσουν.

γ) Δάσκαλος προς δάσκαλο

Οριζόντια και αμφίδρομη επιθετική συμπεριφορά μπορεί να εμφανιστεί και μεταξύ των πρωταγωνιστών της κοινωνικοποιητικής λειτουργίας στο σχολείο, δηλαδή των δασκάλων. Ενώ εμπλέκονται στην ίδια διαδικασία, με ίδιο σκοπό, διαφοροποιούνται ωστόσο, ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση, το φύλο, την ηλικία και οπωσδήποτε τις ιδεολογικές και κοσμοθεωριακές αντιλήψεις, λόγοι που τους κάνουν μερικές φορές να εκδηλώνουν την επιθετική τους συμπεριφορά μεταξύ τους (Βουϊδάσκης, 1997).

δ) Μαθητής προς μαθητή

Οι σχέσεις των μαθητών μεταξύ τους δεν είναι πάντα φιλικές. Συγκρούσεις και επιθετικότητα είναι συχνά φαινόμενα, που πολλές φορές φθάνουν στο στιγματισμό κάποιου, με αποτέλεσμα να γίνει ο περιθωριακός μαθητής, ο αποδιοπομπαίος τράγος για τους άλλους που τον καταδιώκουν και του επιτίθενται.

Μια από τις μεταβλητές που επιδρούν στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς του μαθητή είναι το αυτοσυναίσθημά του, δηλαδή η αντίληψη του για το ποιος είναι (αυτοεικόνα) και το πώς αισθάνεται τον εαυτό του (αυτοεκτίμηση). Θετικό αυτοσυναίσθημα σημαίνει μείωση της επιθετικής συμπεριφοράς. Το χαμηλό αυτοσυναίσθημα δημιουργεί αρνητικά κίνητρα επίδοσης, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη επιθετικής συμπεριφοράς μπροστά στο φόβο της αποτυχίας. Σύμφωνα με τον Heckhausen (1973), ανασφαλείς μαθητές νιώθουν συχνά φόβο για την αποτυχία, αντί να ελπίζουν για την επιτυχία.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Ένας σπουδαίος παράγοντας που θεωρείται ο σημαντικότερος μετά την οικογένεια, για την κοινωνικοποίηση του παιδιού είναι οι ομάδες των ομηλικών. Το παιδί δοκιμάζεται μέσα στον κόσμο

των ομηλικών του, μαθαίνοντας έτσι να λειτουργεί μακριά από τους μεγάλους, επιζητώντας την ανεξαρτησία του. Η αποξένωση ανάμεσα σε γονείς και παιδιά ενισχύει το ρόλο των ομηλικών στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης.

Δύο είναι κατά τον Τ. Parsons τα κύρια χαρακτηριστικά της ομάδας των ομηλικών: α) η ευκινησία και η δυνατότητα μεταπήδησης από τη μια ομάδα στην άλλη, β) ο αυστηρός διαχωρισμός των δύο φύλων. Μόνο μετά το 14^ο – 15^ο έτος ηλικίας αρχίζει να διαλύεται η ομάδα με το πλησίασμα αγοριού – κοριτσιού και έχουμε την οικοδόμηση των επαφών πάνω σε δυαδική σχέση (Καψάλη, 1984).

Τα μέλη της ομάδας των ομηλικών λειτουργούν και ως πρότυπα προς μίμηση, ως προς τη συμπεριφορά. Η επίδραση των ομηλικών στην ενίσχυση ή την αναστολή των επιθετικών τάσεων δεν πηγάζει μόνο από την άμεση αλληλεπίδραση των μελών της ομάδας, αλλά και από τους ευρύτερα αποδεκτούς κανόνες για την επιθετικότητα, που επικρατούν σε συγκεκριμένες ομάδες ομηλικών.

ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ (ΜΜΕ)

Μια από τις μεταβλητές που γεννούν επιθετική συμπεριφορά και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο είναι τα ΜΜΕ και ιδιαίτερα η **τηλεόραση**, γιατί παραπληροφορούν τα παιδιά, προσανατολίζοντάς τα σε καριέρα εύκολου κέρδους και στον καταναλωτισμό, κάνοντάς τα παθητικούς δέκτες πληροφοριών, διαμορφώνοντας έτσι τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους.

Ανάλογες έρευνες απέδειξαν την αποφασιστική συμβολή της τηλεόρασης στην ενίσχυση της επιθετικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στην πρώιμη ηλικία, ανάλογα με την ποσότητα του χρόνου παρακολούθησης και της ποικιλίας των θεμάτων της, με εντονότερα συμπτώματα στα αγόρια από τα κορίτσια. Τα επιθετικά παιδιά προτιμούν τηλεοπτικά προγράμματα με περιεχόμενο βίας, η οποία τους επιβεβαιώνει, ότι η συμπεριφορά τους είναι η πρόποσα και τους διδάσκει νέες καταναγκαστικές μεθόδους, τις οποίες προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν στις αλληλεπιδράσεις τους με τους άλλους.

Η έρευνα των Huesmann, Eron, και Yarnel (1987) σχετική με την επιθετικότητα και τη σχολική επίδοση, διαπίστωσε, ότι μαθητές με χαμηλή επίδοση παρακολουθούσαν προγράμματα βίας, γιατί διέθεταν άπειρο χρόνο για τηλεόραση και ταυτίζονταν με τα επιθετικά πρότυπα.

Αναλογιζόμενοι «πως τα παιδιά βλέπουν και μαθαίνουν τον κόσμο των μεγάλων μέσα από την οθόνη της τηλεόρασης, διαμορφώνουν τη σκέψη τους και τη συμπεριφορά τους αντιγράφοντας τα τηλεοπτικά πρότυπα και είναι πιο ευάλωτα στη μέθεξη που προκαλεί η τηλεόραση κινητοποιώντας τους αρχαϊκούς μηχανισμούς της προβολής, της ενδοπροβολής και της ταύτισης» (Ναυρίδης, 1981), το εξαγόμενο γενικό συμπέρασμα είναι, ότι η «κάθαρσις» από τις επιθετικές τάσεις, αντί να επιτυγχάνεται μέσω της παρακολούθησης της βίας από την τηλεόραση, καταλήγει στην αύξηση του επιθετικού δυναμικού και στην ψυχική αναλγησία (Τσακίρακης, 2004). «Η τηλεοπτική βία φαίνεται να κάνει τα παιδιά πιο ανεκτικά στην επιθετικότητα των άλλων παιδιών, λιγότερα συναισθηματικά ή λιγότερο αρνητικά απέναντι στη βία» (Κολιάδης, 1997).

Πέρα από την τηλεόραση, δεν πρέπει να παραλείψουμε να τονίσουμε, την καταστροφική επίδραση των διαφόρων **εντύπων** και **περιοδικών** που χαρακτηρίζονται από πολλούς σαν παραλογοτεχνία. Όπως επίσης πρέπει να ψάξουμε να δούμε τι φταίει που αναγκάζει τα παιδιά να καταφεύγουν σε επιλογές περιοδικών με επιθετικά πρότυπα.

Τα ΜΜΕ, μπορούν να συμβάλλουν αποφασιστικά στην ενίσχυση ή καταστολή της επιθετικής συμπεριφοράς. Η δύναμη τους πηγάζει από τον τρόπο χρησιμοποίησής τους. Για να έχουμε τα επιθυμητά αποτελέσματα πρέπει όλοι (πολιτεία, παιδαγωγοί, εκπαιδευτικοί, ψυχολόγοι) να δραστηριοποιηθούν και να συμβάλλουν στην εξυγίανση όλων εκείνων των κυκλωμάτων πάνω στα οποία στηρίζονται τα ΜΜΕ. Χρειάζεται πραγματική εκστρατεία διαφώτισης των πολιτών, για να υπάρξουν τα επιθυμητά αποτελέσματα που και αυτά με τη σειρά τους θα συμβάλλουν στην ποιοτική αναβάθμιση της κοινωνίας μας.

3. ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η πρόληψη, προϋποθέτει τέτοιους εκπαιδευτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς, οι οποίοι να συμβάλλουν στην καλλιέργεια δημιουργικότητας, επινοητικότητας, συνεργασίας, κριτικής σκέψης, συλλογικής ευθύνης, διανοητικής ευελιξίας στα παιδιά και στους εφήβους, με αποδοχή της διαφορετικότητας και όχι της ατομικής προβολής (Τσακιράκης, 2004).

Στην οικογένεια

Η οικογενειακή κουλτούρα δρα καταλυτικά στα παιδιά. Το καλύτερο αντίδοτο, για την μακροπρόθεσμη αποφυγή της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού είναι ένα στοργικό και ανεκτικό οικογενειακό περιβάλλον. Οι γονείς θα πρέπει να προσέχουν κάποια σημεία, όπως:

1. Να μην παραβιάζονται οι κανόνες της οικογένειας από τους γονείς
2. Να υπάρχει κλίμα αμοιβαίου σεβασμού, αυτοπροσδιορισμού και δυνατότητα αυτοέκφρασης.
3. Να θέτουν όρια στα παιδιά: α) που δεν πρέπει να παραβιάζονται και β) που αντιμετωπίζονται ελαστικά.
4. Να επικρατεί συναισθηματική καθαρότητα και όχι σύγχυση.
5. Να παρέχονται ευκαιρίες στο παιδί για να ηρεμήσει.
6. Να συγκρατείται το παιδί σταθερά και ευγενικά κατά την εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς.
7. Να περιορίζονται τα ερεθίσματα που πυροδοτούν επιθετικότητα και να προσφέρονται πρότυπα μη επιθετικής συμπεριφοράς.
8. Η μη επιθετική συμπεριφορά να ανταμείβεται και η επιθετική να τιμωρείται άμεσα και με συγκεκριμένο τρόπο.
9. Να αποφεύγονται: ειρωνεία, αγνόηση, φόβος, που υποθάλπουν θυμό και απαξίωση.
10. Δε δημιουργούμε ενοχές στο παιδί, γιατί βλάπτεται η αυτοεικόνα του και η ηθική του ανάπτυξη.
11. Να αναπτύσσονται προσδοκίες ανάλογες των ικανοτήτων του παιδιού.
12. Να υπάρχουν στην οικογένεια ισχυροί δεσμοί στοργικής αγάπης.
13. Οι ηθικές απαιτήσεις των γονέων από το παιδί να έχουν σταθερότητα.
14. Οι κυρώσεις των γονέων να έχουν συνέπεια.
15. Να συνεργάζονται με το σχολείο και να υποστηρίζουν τις πρωτοβουλίες του.

Οι γονείς, ιδιαίτερα μάλιστα οι πατέρες, πρέπει να είναι σταθεροί στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους, επαινώντας και ενθαρρύνοντάς τα, όταν πρέπει και όσο πρέπει. Το μέτρο στάσης θα προσδιορίζεται από τους ίδιους κατά περίπτωση. Μια στάση και συμπεριφορά στα μέτρα καθενός

παιδιού, θα είναι ο καλύτερος τρόπος αγωγής και βοήθειάς του. Μόνο μια πραγματική γνώση των αναγκών και των τάσεων του ίδιου του παιδιού, θα μπορέσει να οδηγήσει σωστά τη συμπεριφορά των γονέων του απέναντί του. Η συμπεριφορά αυτή σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να είναι επιθετική (Κρασανάκης, 1992).

Η ομαλή συναισθηματική σχέση των παιδιών με τους γονείς βοηθά στην καλύτερη προσαρμογή των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον.

Στο σχολείο

Το σχολείο πρέπει να καλλιεργήσει στα παιδιά την ικανότητα της διαχείρισης των συγκρούσεων και την ενδυνάμωση του αυτοελέγχου. Σχετικά με το κλίμα διδασκαλίας θα πρέπει να επικρατεί δημιουργικότητα, ευρηματικότητα, πνεύμα συνεργασίας, ενεργός συμμετοχή και καλλιέργεια όλων των επί μέρους ικανοτήτων κάθε μαθητή (ΥΠΕΠΘ, Επιθετικότητα στο σχολείο, 2000). Η απουσία μετάδοσης ουσιαστικών γνώσεων, η τεράστια ποσότητα ύλης, οι υψηλές απαιτήσεις, η απομνημόνευση, η βαθμολατρεία καθιστούν πολλές φορές το σχολείο πληκτικό αλλά και πηγή άγχους, δυσαρέσκειας, απογοήτευσης και επιθετικότητας.

Οι εκπαιδευτικοί, με στάσεις και συμπεριφορές τους, θα πρέπει να μην ευνοούν την επιθετική συμπεριφορά. Σίγουρα το επιθετικό παιδί έχει ανάγκη εκτόνωσης. Στο σχολείο πρέπει να μάθει το «πώς» θα εκτονώνεται δημιουργικά.

Οι **εκπαιδευτικοί** πρέπει να γνωρίζουν τι δεν πρέπει να κάνουν, όσο και το τι πρέπει να κάνουν σε μια δεδομένη περίπτωση επιθετικής συμπεριφοράς.

Τι δεν πρέπει να κάνουν

- Δε δίνουμε ανταμοιβές σε καμιά επιθετική ενέργεια.
- Αποφεύγουμε να βρίσκουμε μόνο σφάλματα στο επιθετικό παιδί.
- Δεν προκαλούμε καταστάσεις απογοήτευσης, αλλά προϋποθέσεις για κάποιες επιτυχίες.
- Δε χρησιμοποιούμε απειλές, για να το πειθαρχήσουμε.
- Δεν είμαστε εκδικητικοί, γιατί έτσι προκαλούμε εχθρότητα και μνησικακία, με αποτέλεσμα να διαγίρεται περισσότερο η επιθετικότητα του παιδιού.
- Δε χρησιμοποιούμε το προσωπικό μας γόητρο, προσπαθώντας να επιβληθούμε με τη μορφή εξουσίας, σαν ανώτεροί του.
- Δεν προκαλούμε την επιθετικότητα του παιδιού, αλλά ενεργούμε κατασταλτικά.
- Δε γινόμαστε οι ίδιοι πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς, χαλιναγωγώντας το δικό μας επιθετικό, προκλητικό εαυτό, για να μη μας μιμούνται.
- Δεν πιέζουμε σε καταστάσεις που το παιδί δεν μπορεί να καταφέρει.
- Δεν αδιαφορούμε για τη συμπεριφορά του, απειλώντας το συνεχώς και μόνο.
- Όχι σωματική τιμωρία, αλλά στέρηση προνομίων άμεσα, για να καταλάβει, ότι είναι απόρροια της επιθετικότητάς του.
- Δεν εφαρμόζουμε ψυχολογική βία.
- Δεν αντιδρούμε στις εκρήξεις των νεύρων του, επιθετικά.

Τι πρέπει να κάνουν

Ενδεικτικές δραστηριότητες – Παρεμβάσεις

- Κατανοούμε το σκοπό της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού, ερευνώντας τα βαθύτερα αίτια της, για να προγραμματίσουμε πιο αποδοτική τη δική μας στάση προς το παιδί.
- Προσπαθούμε να αποκαταστήσουμε με το παιδί μια σχέση βασισμένη στην εκτίμηση, στην εμπιστοσύνη και στον αμοιβαίο σεβασμό.
- Συζητούμε το φαινόμενο της επιθετικότητας σε κανονικές συζητήσεις μέσα στην τάξη, όταν δεν είμαστε συγκινησιακά φορτισμένοι από κάποιο περιστατικό.
- Μεταχειριζόμαστε το επιθετικό παιδί σαν κοινωνικά ίσο μας, συζητάμε μαζί του και το ακούμε προσεκτικά.
- Συνδυάζουμε την καλοσύνη και την αυστηρότητα, δηλαδή το παιδί πρέπει να μας νιώθει δίπλα του, **αλλά** και να καταλάβει, ότι δεν πρόκειται να ανεχθούμε ορισμένα είδη συμπεριφοράς του.
- Χρησιμοποιούμε τα λογικά συμπεράσματα, αντί για την παραδοσιακή τιμωρία.
- Μαθαίνουμε στο παιδί, πώς να δέχεται την ευθύνη για την προσωπική του συμπεριφορά, αναδιαμορφώνοντας έτσι την εσφαλμένη του συμπεριφορά.
- Αποδίδουμε ενθάρρυνση και έπαινο σε κάθε στάδιο που το παιδί αποδίδει. Επαινούμε, όπου και όταν χρειάζεται.
- Προσπαθούμε να αναπτύξουμε καλές σχέσεις των συμμαθητών του μαζί του, με πνεύμα συνεργασίας.
- Εξασφαλίζουμε συναισθηματική σταθερότητα και ασφάλεια στο παιδί.
- Διοχετεύουμε στο παιδί υπευθυνότητες και του δίνουμε αργηγικό ρόλο.
- Η αυταρχική συμπεριφορά μας, δημιουργεί μεγάλο παιδαγωγικό αλλά και κοινωνικό ευρύτερα πρόβλημα. Αντίθετα, με την αντιαυταρχική συμπεριφορά μας και το δημοκρατικό στυλ διαπαιδαγώγησης, αναπτύσσεται η πρωτοβουλία των μαθητών, η ανεξαρτησία τους και ευνοείται η ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος. **Όμως**, αντιδρούμε δυναμικά και δεν ανεχόμαστε τις επιθετικές συμπεριφορές.
- Καλλιεργούμε θερμουργό και φιλειρηνικό σχολικό περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη τις παντοειδείς ανάγκες του παιδιού (βιολογικές, ψυχολογικές, κοινωνικές).
- Δημιουργούμε κατάλληλο συναισθηματικό κλίμα στην τάξη, που να εμπνέει ασφάλεια και εμπιστοσύνη στο παιδί.
- Ελέγχουμε τα μηνύματα που λαμβάνουν τα παιδιά από τα ΜΜΕ.
- Περιορίζουμε και αποτρέπουμε τυχόν αντιδικίες, διαπληκτισμούς και απογοητεύσεις και λύνουμε τις διαφορές διαλλακτικά, ειρηνικά και ήρεμα.
- Διδάσκουμε αυτοέλεγχο της συμπεριφοράς και του θυμού.
- Βοηθούμε στην κοινωνικοποίηση του παιδιού και στην αποδοχή των κανόνων του σχολείου, της τάξης και της ομάδας των συμμαθητών του.
- Μαθαίνουμε στο παιδί να είναι υπεύθυνο για τις πράξεις του, αποδεχόμενο τις συνέπειες.

- Επικοινωνούμε μαζί του, ακούμε αυτό που θέλει να μας πει, συζητάμε, χωρίς να του λέμε συνέχεια «όχι» και «μη».
- Δίνουμε έμφαση στην αυθόρμητη έκφραση και ελεύθερη σκέψη του.
- Μαθαίνουμε πρακτικές αυτοπειθαρχίας και αυτορρύθμισης.
- Εκπαιδευουμε με βιωματικές δραστηριότητες την έκφραση των συναισθημάτων του.
- Διοχετεύουμε με κατάλληλο προγραμματισμό την επιθετικότητά του σε άλλες δραστηριότητες, ενθαρρύνοντας τους τομείς, στους οποίους δείχνει ιδιαίτερη επιδεξιότητα, ενδιαφέρον και κλίση (π.χ. ζωγραφική, μουσική, άθληση).
- Ενημερώνουμε τα παιδιά για καθημερινά θέματα της κοινωνικής ζωής και ειδικές γνώσεις (ανθρώπινα δικαιώματα, ειρήνη, σεβασμός, αλληλεγγύη).
- Επιμένουμε στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων.
- Ωθούμε στην αυτοπαρατήρηση.
- Μορφές ήπιας επιθετικής συμπεριφοράς, τις αγνοούμε.
- Σε περίπτωση θερμού επεισοδίου, απομακρύνουμε το παιδί από το ακροατήριό του, για να φύγει από την εστία της έντασης και να ηρεμήσει. Προσπαθούμε, όταν ηρεμήσει, με κατανόηση να του πούμε ποιες συνέπειες θα υποστεί π.χ. να χάσει την αγάπη των φίλων του, των συμμαθητών του και του εξηγούμε τις συνέπειες και τις βλάβες που θα έχουν οι άλλοι από τις πράξεις του.

Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να γνωρίζουν ότι:

- Η επιθετική συμπεριφορά δεν αντιμετωπίζεται με τυχαίες παρεμβολές στο πρόγραμμα του σχολείου, αλλά δίνεται έμφαση στον τρόπο λύσης του προβλήματος. Έτσι, για το παιδί που παρουσιάζει αυτή τη συμπεριφορά, εφαρμόζεται εξατομικευμένη μέθοδος παρέμβασης, αφού πρώτα εντοπισθούν οι πηγές των απογοητεύσεων του παιδιού.
- Το πρόβλημα της επιθετικότητας ενός παιδιού δεν γίνεται με μετατόπισή του (δηλαδή αλλαγή σχολικής μονάδας ή άλλου πλαισίου). Αντιμετωπίζεται στο περιβάλλον του παιδιού με συνεργασία εκπαιδευτικών, γονέων και ειδικών (όπου χρειαστεί).
- Το παιδί χρειάζεται την αγάπη και το σεβασμό μας. Να του τα δείχνουμε.
- Η συνεργασία μας με την οικογένεια και τους ειδικούς να είναι άριστη.
- Να έχουμε υπόψη μας, ότι η επιθετική συμπεριφορά δε μεταβάλλεται από τη μια στιγμή στην άλλη, αλλά χρειάζεται επιμονή και υπομονή.

Παρ' όλα αυτά, το πρόβλημα της αντιμετώπισης της παιδικής επιθετικότητας παραμένει αρκετά δύσκολο. Όμως η ουσιαστική παιδεία και η κοινωνική δικαιοσύνη, είναι τα βασικά μέτρα πρόληψης και μείωσης, αν όχι εξάλειψης της επιθετικής συμπεριφοράς (Ν. Παπαδόπουλος, 1992).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ασπιώτης, Α. (1966). Τα ελαττώματα των παιδιών. Εκδ. Μελέτη του Ινστιτούτου Ιατρ. Ψυχολογίας και Ψυχ. Υγιεινής, Αθήνα.
2. Βουϊδάσκης, Β. α) (1987) Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα
β) (1992). Η Τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα
3. Γαλάνης, Γ. (1999). Επικαιρότητα και πολιτική ψυχολογία. Εκδ. Δαρδανός, Αθήνα
4. Γεώργας, Δ. (1995). Κοινωνική ψυχολογία, τ. Α΄ και Β΄ Αθήνα.
5. Γιαννικόπουλος, Α. (1984). Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενήλικου. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
6. Γκονέλα, Ε. (2004) Παιδική επιθετικότητα, άρθρο «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ», Λάρισα.
7. Goleman, D. (1997). Η συναισθηματική νοημοσύνη. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
8. Gottman, J (2000). Η συναισθηματική νοημοσύνη των παιδιών. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
9. Ευαγγελοπούλου – Βαμβακερού, Ε. (2001). Η επιθετικότητα του παιδιού στο σχολείο και στο σπίτι, Επιστήμες της Αγωγής, τ. Α Ρέθυμνο.
10. Ζαφειράτου, Ε. (2008) Επιθετικότητα. Εισήγηση σε ημερίδα, Αθήνα
11. Herbert Martin: α) (1998) Χωρισμός και διαζύγιο, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
β) (2000) Οι καυγάδες των παιδιών, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
γ) (1997) Ψυχολογικά προβλήματα της παιδικής ηλικίας, τ. Α΄ και Β΄, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
12. Καλαντζή – Azizi, Α (1985). Θέματα κλινικής ψυχολογίας, τ. 2^{ος} Αθήνα
13. Καλλιώτης, Π. κα (2002) Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και κακοποίησης στους μαθητές από 8-12 ετών. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
14. Καραπέτσας, Α.Β. – Βλάχος, Φ. (1992) Η νευροψυχολογία της επιθετικότητας (Στο: η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία) (Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
15. Καυάλης, Α. (1984) Παιδική ψυχολογία, Θεσ/νίκη
16. Κανάκη, Σ. (1999) Η παιδαγωγική αντιμετώπιση της επιθετικότητας, Περιοδικό: Σχολείο και Ζωή.
17. Κολιάδης, Ε. (1997) Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη, τ. Β΄ Αθήνα
18. Κωσταράς, Γ. (1973) Εισαγωγή εις στην ψυχολογία, Αθήνα
19. Lorenz, K on Aggression, N. York (1963). Harcourt, Brace, World.
20. Mitscherlich, Α. Η ιδέα της ειρήνης και η ανθρώπινη συμπεριφορά. Εκδ. ΗΡΙΑΝΟΣ, Αθήνα.
21. Ντυλέρ, Σ. (1989). Η ψυχολογία στην εποχή μας. ΕΚΔ. ΒΛΑΣΣΗ, μεταφ. Φ. Παπαδοπούλου, Αθήνα.
22. Νέστορας, Ι. α) (1997). Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- β) (2000). Σύγχρονες απόψεις για το ρόλο των συναισθημάτων στην ψυχική υγεία, Ρέθυμνο.
23. Μπεζέ, Α. (1998). Βία στο σχολείο και βία του σχολείου. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
24. Παπαδόπουλος, Ν. (1992). Επιθετικότητα: Κλασικές θεωρίες και πειραματικές διαπιστώσεις, στο βιβλίο μετ. Ι. Νέστορας, βιβλ. 14.
25. Πασσάκος, Κ. (1994). Το πρόσωπο στην πορεία του γίνεσθαι, Αθήνα.
26. Πυργιωτάκης, Ι. (1998). Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες. Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.
27. Scleger, H. (1992) Aspekte der Verfallensunsicherheit und Aggression, Dillingen.
28. Sternberg, R. (1997) Η νοημοσύνη της επιτυχίας. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
29. Σάπουνας, Α. (1997). Ο ρόλος της τηλεόρασης στην αγωγή των παιδιών. Περιοδικό Σχολείο και Ζωή, Τ.3 , Αθήνα.
30. Στορ Αντονυ, (1997). Ανθρώπινη επιθετικότητα, Εκδ. Γλάρος, Αθήνα.
31. Stones, E. Εισαγωγή στην παιδαγωγική ψυχολογία. Εκ. Γρηγόρη, Αθήνα.
32. Ortner, A – Ortner, R. – Verhaltens und Lernschwierigkeiten Handbuch für die Grundschulpraxis. Peltz Praxis 2. Auflage.
33. Ταρατόρη, Ε. –Χατζηδήμου, Δ. (1997) Εκτιμήσεις μαθητών Β/θμιας Εκπ/σης για την επιθετικότητα των εκπαιδευτικών, γονέων και των ίδιων. Μια εμπειρική προσέγγιση. Στο βιβλίο: Ψυχοκοινωνικά προβλήματα, Κομοτηνή.
34. Τριβίλια, Σ. – Chimienti Giovanni (1998). Πρόγραμμα ελέγχου των συγκρούσεων, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
35. Τσάντης, Μ. (1987). Διαταραχές συμπεριφοράς, Θεσσαλονίκη.
36. Τσαρδάκης, Δ. (1984) Διαδικασίες κοινωνικοποίησης, Αθήνα
37. Τσακιράκης, Ν. (2004) Βία και επιθετικότητα στο σχολείο και στην οικογένεια. Πρόληψη – Αντιμετώπιση. Περιοδικό ΘΕΑ τ. 24, Αθήνα.
38. Τσομπανίδης, Γ. – Ράπτης, Π. (2003) Παιδική επιθετικότητα, Περ. ΘΕΑ, τ. 21., Αθήνα
39. ΥΠΕΠΘ (2000) Επιθετικότητα στο σχολείο. Προτάσεις για πρόληψη και αντιμετώπιση, Αθήνα.
40. Φίλιας, Β. (1980). Όψεις της διατήρησης της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος. Κοινωνικοποίηση και απόκλιση. Θεσμοποίηση και κοινωνική ολοκλήρωση. Μετασχηματισμός και κοινωνική σύγκρουση, τ. Α' Αθήνα.
41. Φιλιππόπουλος, Γ. (1961). Κλινική ψυχιατρική. Εκδ. Καραβία, Αθήνα.
42. Χασάπης, Γ. (1987). Ψυχοπαθολογία της Νηπιακής ηλικίας. Εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα.
43. Walters, R. (1963). Studies of reinforcement of aggression. Περιοδικό, Child development.